

DVADESET PET GODINA HRVATSKE NEOVISNOSTI – KAKO DALJE?

Urednik

Tvrtko Jakovina

Zagreb, 2017.

MLADI PRED IZAZOVOM: KAKO USPJETI U HRVATSKOM DRUŠTVU?

1. Uvodne napomene

Svaka generacija mladih suočava se s istim izazovom, a to je njihova optimalna integracija u društvo u kojem žive što se u velikoj mjeri može smatrati društvenim uspjehom ili uspjehom u društvu. Mladi u tom procesu ne bi trebali biti prepušteni sami sebi jer je zajednički cilj svih suvremenih društava adekvatna integracija mladih za što ta društva trebaju osigurati i odgovarajuće uvjete (Roberts, 2003; Cote, Bynner, 2008; Furlong, 2009). To znači kako mladi trebaju ispuniti i društvena očekivanja da odgovorno i učinkovito preuzmu trajne društvene uloge, i vlastita očekivanja da žive i funkcioniraju u danom društvu na način koji će ih (u)činiti uspješnim i zadovoljnim pripadnicima tog društva. Iz toga slijedi da se svaka osoba (ili barem većina njih) u određenom razdoblju svoga života nađe pred pitanjem: kako uspjeti u životu? Kao što je iskustveno poznato odgovor na to pitanje ovisi o nizu subjektivnih i objektivnih okolnosti, odnosno o individualnim osobinama i ukupnim društvenim uvjetima.

Mladi su neupitno ona društvena skupina koja se nalazi u životnom razdoblju obilježenom izborom životnih ciljeva i načina kako ih ostvariti. Polazeći od toga da je riječ o populaciji u dobi od 15. do 30. godine života, a ovisno o kojoj je dobnoj kohorti unutar tako zadanih dobnih granica riječ, mladi ponajprije moraju odlučiti o svom obrazovnom i profesionalnom putu, osnivanju vlastite obitelji te stupnju i obliku društvenog angažmana. To su vrlo kompleksne i međusobno

povezane odluke, na ostvarenje kojih utječe niz okolnosti. Jedna od njih je činjenica kako su mladi heterogena društvena skupina koju, s jedne strane, obilježava unutarnja socijalna raslojenost sukladna diferenciranosti društva kojem pripadaju a, s druge strane, neke zajedničke karakteristike po kojima se prepoznaju kao zasebna društvena skupina. To znači da uz generacijske specifičnosti koje su plod zajedničkog iskustva odrastanja u određenom društvu i epohi, istodobno postoje unutargeneracijske razlike koje su povezane s različitim stupnjem individualne i socijalne zrelosti mladih te njihovim socijalnim podrijetlom, tipovima socijalizacije, sociokulturnim obilježjima i sličnim. Tako se unutar svake generacije mladih pojavljuju i zajednički i partikularni interesi te vrijednosti i obrasci ponašanja što neminovno utječe na donošenje odluka, odnosno individualni izbor životnih ciljeva i strategija njihova ostvarenja.

Druga važna okolnost je da su mladi vrlo ranjiv segment populacije, i to iz više razloga, pri čemu promjene koje se zbivaju u suvremenom svijetu gotovo uvijek i svuda te prije i više od drugih pogađaju upravo njih. Osnovni razlog ranjivosti mladih je to što se većina njih nalazi na razdjelnici između zaštićenog svijeta djetinjstva i kompeticijskog svijeta odraslih, koji od njih očekuje odgovarajuću socijalnu integraciju. Istodobno je ta integracija sve teži problem zbog sve duljeg trajanja institucionaliziranoga obrazovanja, neizvjesnih mogućnosti zapošljavanja (naročito na sigurnim i dobro plaćenim poslovima), otežanog socio-ekonomskog osamostaljivanja, odlaganja zasnivanja vlastite obitelji i nedostatnog uključivanja u procese društvenog (političkog) odlučivanja (Cavalli, Galland, 1995; Roche, Tucker, 1997; Kipke, 1999; Ule i dr., 2000; France, 2007; Furlong 2009). Navedene tendencije pokazatelj su fenomena tzv. produžene mladosti i nesinkroniziranog obrasca odrastanja koji se manifestiraju odgađanjem ulaska mladih u svijet odraslih i poremećajima u slijedu donošenja važnih odluka i njihova ostvarenja (Ule, 1988; Ilišin, Radin 2002). S tim u vezi, nesporno je kako mladi u procesu tranzicije iz djetinjstva u odraslost prolaze kroz stalne statusne promjene, što razdoblje mladosti čini vrlo dinamičnim i presudnim razdobljem za ukupan budući život. Proces sazrijevanja i osamostaljivanja nije lagan ni predvidljiv iz više razloga na što

upozorava K. Roberts (2003). On ukazuje na to da postoje značajne varijacije u startnim pozicijama i postignućima mladih pri čemu nema jamstva da će se osamostaljivanje automatski postići s određenom životnom dobi, kako cjelokupni životni put ovisi o stupnju na kojem je tranzicija u odraslost okončana te da tijekom procesa sazrijevanja i osamostaljivanja diferenciranja na osnovi različitih obilježja mladih (socioekonomskih, rodnih, sociokulturnih i sličnih) postaju vidljivija.

Treća važna okolnost je spoznaja kako sve ubrzanije promjene suvremeno društvo čine rizičnim mjestom odrastanja i okruženjem u kojem se mijenjaju i obrasci konstrukcije mladosti kao životne etape prijelaza u odraslost (Furlong, Cartmel, 1997; Wyn, White, 1997; Du Bois-Reymond, 1998; Mortimer, Larson, 2002; Wyn, 2011). Dalekosežnim promjenama današnjih društava osobito doprinosi globalizacija, praćena ubrzanim razvojem informacijsko-komunikacijske tehnologije, ekonomskim promjenama i povećanim migracijama stanovništva, što uključuje povećanje rizika i pritiska za modernizacijom te reducira i transformira dosadašnje oblike socijalne reprodukcije (Ruddick, 2003; Giroux, 2009; Gabriel, 2013). U tom kontekstu (post)modernizacijski procesi pridonose slabljenju tradicionalnih veza i načina prenošenja vrijednosti i obrazaca ponašanja s generacije na generaciju, pri čemu su mladi prisiljeni na neizvjesnije i tegobnije traganje za identitetom i individualnim strategijama društvene integracije (Ingelhart, 1997; Wyn, Dwyer, 1999; Miles, 2000; Cote, 2002; Walther, 2006, Heath, Walker, 2012).

Rizici kojima su mladi izloženi u suvremenom društvu, dodatno se proširuju i produbljuju u tranzicijskim društvima: i u usporedbi s mladima iz razvijenih zemalja i u usporedbi s ranijim generacijama mladih u socijalističkom društvu. Odrastanje u tom jedinstvenom sociopovijesnom razdoblju obilježeno je dvostrukom tranzicijom: prvo, mladi prolaze kroz univerzalno prijelazno razdoblje iz mladosti u odraslost i drugo, taj se proces odvija u društvu koje je i samo u procesu transformacije. Otuda se socijalizacija mladih odvija u uvjetima kada su institucije, procesi i društvene norme, koje su donedavno usmjeravale prelazak u svijet odraslih, nestali, ili se i sami temeljito preobražavaju. Dosadašnji analitički uvidi pokazali su kako su mladi

u postsocijalističkim zemljama više izloženi novim i većim rizicima nego što su im se otvorile nove i bolje perspektive. Tako se pokazalo da se širi siromaštvo i produbljuju socijalne razlike, a smanjuje državna i društvena potpora za socijalnu reprodukciju i promociju; zaoštava se konkurencija na tržištu rada, uz trajno visoke stope nezaposlenosti mladih; raste socijalna nesigurnost, u što je uključen i porast stope kriminala i raznih oblika devijantnog ponašanja; zdravstvena zaštita postaje manje dostupna, iako raste izloženost raznim oblicima rizičnog ponašanja; povećava se kompeticija i pritisak za stjecanjem što viših razina obrazovanja, uz istodobno smanjivanje obrazovnih šansi mladih iz socijalno depriviranih slojeva; devalvirane su nekadašnje društvene vrijednosti, zbog čega na važnosti gubi međugeneracijska transmisija; usporeno se instaliraju i interioriziraju nove vrijednosti zbog čega su mladi prepušteni individualnoj potrazi za vlastitim identitetom i integritetom te snalaženju u izboru životnih ciljeva (Wallace, Kovacheva, 1998; Tomusk, 2000; Ule i dr., 2000; Kovacheva, 2001; Roberts, 2003; Lavrič, 2011; Tomanović i dr., 2012, Ilišin i dr., 2013). Premda su i u razvijenijim društvima prisutni identični trendovi, tranzicijska društva su osobito jasno pokazala kako životne šanse mladih nisu primarno individualno stvorene, odnosno kako se individualni životni izbori događaju unutar postojeće društvene strukture i da su limitirani dostupnošću potrebnih resursa. Drukčije rečeno, korjenite socijalne promjene u svim postsocijalističkim društvima jasno su pokazale kako su postignuća mladih i njihov budući društveni status dominantno uvjetovani startnim pozicijama koje su, pak, posljedica postojećih socioekonomskih i sociostrukturnih zadanosti. Stoga sve veću važnost dobivaju obiteljski resursi, odnosno socioklasno oblikovane mogućnosti i ograničenja u postizanju životnih ciljeva što potvrđuju istraživački nalazi u nizu tranzicijskih zemalja, uključujući i Hrvatsku (Ilišin, Radin, 2002, 2007; Roberts, 2003; Ilišin i dr. 2013; Flere i dr., 2014; Hurrelmann, Weichert, 2015; Tomanović, Stanojević, 2015; Žiga, 2015). Štoviše, ta su istraživanja pokazala kako se tendencije registrirane tijekom tranzicijskog razdoblja dodatno učvršćuju od 2008. godine kada je nastupila dugogodišnja gospodarska recesija, a ubrzo i društvena kriza. Zbog sazrijevanja u tako nepovoljnim okolnostima današnja generacija

mladih može manje nego prijašnje generacije koristiti uobičajene mehanizme društvene integracije i kanale socijalne promocije zbog čega postaje upitno kako ostvariti željeni društveni uspjeh.

U fokusu ovoga priloga upravo su okolnosti koje su, po sudu mladih, važne za uspjeh u suvremenom hrvatskom društvu. Kao što je uvodno naznačeno, taj uspjeh se u kontekstu ove analize primarno shvaća kao optimalna društvena integracija mladih. Percepcija faktora društvenog uspjeha promatra se u kontekstu individualnih i društvenih vrijednosti mladih te njihova viđenja nekih aspekata društvenog realiteta kao što su najveći problemi hrvatskog društva i mlade generacije zajedno s akterima odgovornim za njihovo rješavanje, a tome su pridruženi i podaci o osobnom i društvenom optimizmu i pesimizmu mladih. Svi navedeni pokazatelji su longitudinalno praćeni u tri istraživanja mladih koja su se provodila u cijeloj Hrvatskoj od 1999. do 2013. godine¹ što je omogućilo detektiranje promjena nastalih u promatranom razdoblju. Odabrani indikatori i promjene u percepciji mladih trebaju posredno ukazati na utjecaj nekih društvenih događaja, procesa i odnosa na viđenje okolnosti koje povećavaju šanse za ostvarivanje najvažnijih životnih aspiracija mladih, odnosno za njihov uspjeh u hrvatskom društvu.

2. Neki aspekti društvenog konteksta

Skiciranje relevantnoga društvenog konteksta uputno je započeti vrijednostima mladih jer se pretpostavlja da se one dobrim dijelom mogu promatrati kao pokazatelj komponenti društvenog uspjeha. Pritom se najkraće treba reći da se vrijednostima u ovoj analizi pristupa kao ciljevima koji su osobno i društveno poželjni i čijem se ostvarenju teži (Ilišin, Gvozdanović, 2016). U tablici 1 prikazane su rang-ljestvi-

¹ Riječ je o istraživanjima Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu provedenim na uzorku mladih od 15 do 29 godina: 1999. godine *Vrijednosti mladih i društvene promjene u Hrvatskoj* (N=1700), 2004. godine *Mladi i europski integracijski procesi* (N=2000) i 2013. godine *Potrebe, problemi i potencijali mladih u Hrvatskoj* (N=2000). U istraživanju iz 2004. godine provjeren je i kontrolni uzorak ispitanika starijih od 30 godina što je omogućilo detektiranje međugeneracijskih sličnosti i razlika.

ce individualnih i društvenih vrijednosti iz tri istraživačka ciklusa², a ovdje su u fokusu analize prvih pet vrijednosti na tim ljestvicama.

Tablica 1: Komparativni prikaz vrijednosti mladih

Rang	1999.	%	2004.	%	2013.	%
1.	Materijalni položaj	59	Samosvojnost	72	Privatnost	47
2.	Privatnost	54	Privatnost	63	Samosvojnost	42
3.	Samosvojnost	52	Materijalni položaj	55	Materijalni položaj	39
4.	Profesionalni uspjeh	50	Dokoličarenje	55	Profesionalni uspjeh	28
5.	Dokoličarenje	49	Profesionalni uspjeh	53	Dokoličarenje	26
6.	Društveni položaj	33	Društveni položaj	38	Vjera	22
7.	Vjera	31	Vjera	31	Društveni položaj	30
8.	Vlast	29	Vlast	32	Vlast	19
9.	Medijski uspjeh	22	Nacionalnost	26	Nacionalnost	17
10.	Nacionalnost	20	Medijski uspjeh	21	Medijski uspjeh	12
11.	Političko potvrđivanje	5	Političko potvrđivanje	7	Političko potvrđivanje	6

Iz navedenih podataka uočljivo je da su u svim godinama anketiranja vrh ljestvice zauzimala iste vrijednosti iako su registrirane blage oscilacije u njihovim rangovima te znatan opći pad intenziteta prihvaćanja svih vrijednosti u posljednjem istraživačkom ciklusu, do te mjere da više nijedna nije većinski prihvaćena. Stabilnost najviše prihvaćenih vrijednosti ukazuje na to kako svaka ispitivana generacija mladih teži ostvarenju istih ciljeva: biti svoj gospodar i baviti se onim što se želi (samosvojnost), živjeti mirno u krugu obitelji i prijatelja (privatnost), osigurati dobar materijalni standard što uključuje više novca, stan i slično (materijalni položaj), postati poznat u svom zanimanju po rezultatima vlastitoga rada (profesionalni uspjeh) te razonoditi se

² Rang-ljestvice su konstruirane na temelju odgovora na najvišem stupnju (potpuno prihvaćanje), a nazivi vrijednosti predstavljaju skraćenu verziju opisa/iskaza upotrijebljenih u upitniku. Dobiveni rezultati su već integralno interpretirani i zaključeno je kako su i u socijalističkom i u tranzicijskom razdoblju kontinuirano više prihvaćene vrijednosti iz privatne nego iz javne sfere pri čemu one predstavljaju mješavinu materijalističkih, postmaterijalističkih i tradicionalnih te da je hijerarhija vrijednosti uglavnom stabilna (Ilišin, Gvozdanović, 2016).

i zabavljati po volji (dokoličarenje)³. Većina tih ciljeva su takvi da njihovo ostvarenje osigurava optimalnu društvenu integraciju mladih što potvrđuje da ih se istodobno može tretirati i kao indikatore uspjeha mladih u društvu⁴.

Kao što je ranije već rečeno, ostvarenje životnih ciljeva presudno ovisi o ukupnim društvenim uvjetima. Konkretnije, vrlo često na putu ispunjenja individualnih aspiracija stoje problemi koji opterećuju određeno društvo. Vrsta, količina i dubina problema ovisi o specifičnostima svakog pojedinog društva, uključujući i stupanj njegove ukupne razvijenosti. Upravo u razvijenim društvima problemi su brojni i postaju to brojniji što se više razvijaju mehanizmi detektiranja potencijalno štetnih pojava i stanja te instrumenti za njihovo rješavanje (Ritzer, 2004). Polazeći od rezultata istraživanja pojava i procesa u hrvatskom društvu proteklih desetljeća u ovdje korištenim istraživanjima mladih za ispitivanje je odabran veći broj mogućih društvenih problema, kao i problema za koje se pretpostavlja da osobito pogađaju mladu populaciju. Na osnovi distribucije odgovora ispitanika u tri istraživačka ciklusa u tablici 2 prikazano je pet najvažnijih problema hrvatskog društva, a u tablici 3 identičan broj najvažnijih problema mladih⁵.

³ Mladi su po ovakvom odabiru najvažnijih vrijednosti vrlo slični starijima koji su 2004. godine istih pet vrijednosti također najviše prihvaćali. Stanovite generacijski uvjetovane razlike očitovale su se jedino u tome što su stariji više (83%) prihvaćali vrijednost privatnosti, a manje (46%) vrijednost dokoličarenja (Ilišin, 2011: 100). To potvrđuje stabilnost vrijednosti koje su se pokazale uglavnom imunima i na utjecaje protoka vremena sa svim promjenama koje to podrazumijeva, i na utjecaje životnog ciklusa koji sobom nosi različita iskustva i na njima zasnovane prioritete i obrasce ponašanja. Na osnovi navedenih uvida moglo bi se konstatirati da se ovdje radi o općeprihvaćenim vrijednostima u hrvatskom društvu.

⁴ Zanimljivo je primijetiti kako se ti indikatori društvenog uspjeha uvelike poklapaju s glavnim elementima osobne sreće kako ih je identificirao B. Russel (Rasl, 1982): dobro zdravlje, odgovarajući materijalni standard, razvijeni međuljudski odnosi (zadovoljavajuće obiteljske, prijateljske, ljubavne i druge veze) i uspješan (profesionalni) rad. Tako opisana sreća pojedinca također je i individualno i društveno uvjetovana, a najčešće rezultira osjećajem zadovoljstva i otuda često osjećajem uspjeha u životu i društvu.

⁵ Liste ponuđenih problema i hrvatskog društva i mladih sadržavale su od 12 do 17 pojava, ovisno o godini ispitivanja, a ispitanici su na obje liste mogli zaokružiti najviše tri odgovora. Također treba upozoriti da je instrument korišten 1999. godine u kasnijim istraživanjima pretrpio određene sadržajne promjene pri čemu su neke pojave isključene, a druge dodane na listu problema.

Tablica 2: Komparativni prikaz percepcije najvećih problema hrvatskog društva

Rang	1999.	%	2004.	%	2013.	%
1.	Nezaposlenost	60	Nezaposlenost	59	Nezaposlenost	62
2.	Gospodarski problemi	51	Mito i korupcija	28	Mito i korupcija	46
3.	Kriminal u pretvorbi i privatizaciji	32	Kriminal u pretvorbi i privatizaciji	26	Nerad, nedisciplina i neodgovornost	26
4.	Socijalne razlike	24	Socijalne razlike	20	Loše vrednovanje rada i znanja	25
5.	Alkoholizam i narkomanija	22	Nerad, nedisciplina i neodgovornost	19	Kriminal u pretvorbi i privatizaciji	15

Među pet najviše isticanih problema hrvatskog društva prevagu odnose oni socioekonomske naravi pri čemu trajno dominira nezaposlenost što ne čudi jer je u procesu pretvorbe i privatizacije tijekom 1990-ih godina ugašen veliki broj poduzeća i radnih mjesta. Posljedice toga još nisu sanirane i stoga nije neobično da se upravo kriminal u pretvorbi i privatizaciji u sva tri ispitivanja nalazi među najviše isticanim problemima, unatoč tomu što se učestalost odabira tog odgovora od 1999. do 2013. godine gotovo prepolovila. To je očekivano s obzirom na protok vremena, ali stavovi današnje generacije mladih zorno potvrđuju dugotrajnost loših posljedica primijenjenoga modela privatizacije. Indikativno je također kako je od 2004. do 2013. godine gotovo udvostručen broj ispitanika koji ističu problem mita i korupcije, dok je broj onih koji uočavaju problem nerada, nediscipline i neodgovornosti porastao za trećinu. S druge strane, intrigantno je kako se u najnovijem istraživanju socijalne razlike više ne nalaze među najviše isticanim problemima iako se društvene nejednakosti u kriznim vremenima dodatno produbljuju i učvršćuju. Ulazak lošeg vrednovanje rada i znanja među prvih pet društvenih problema ukazuje na to kako su i do mladih doprli statistički podaci o velikom broju poslova s relativno niskim plaćama te o dugogodišnjem trendu usporenog rasta plaća u odnosu na porast troškova života rezultat čega je opadanje kupovne moći i materijalnog standarda građana.

Tablica 3: Komparativni prikaz percepcije najvećih problema mladih

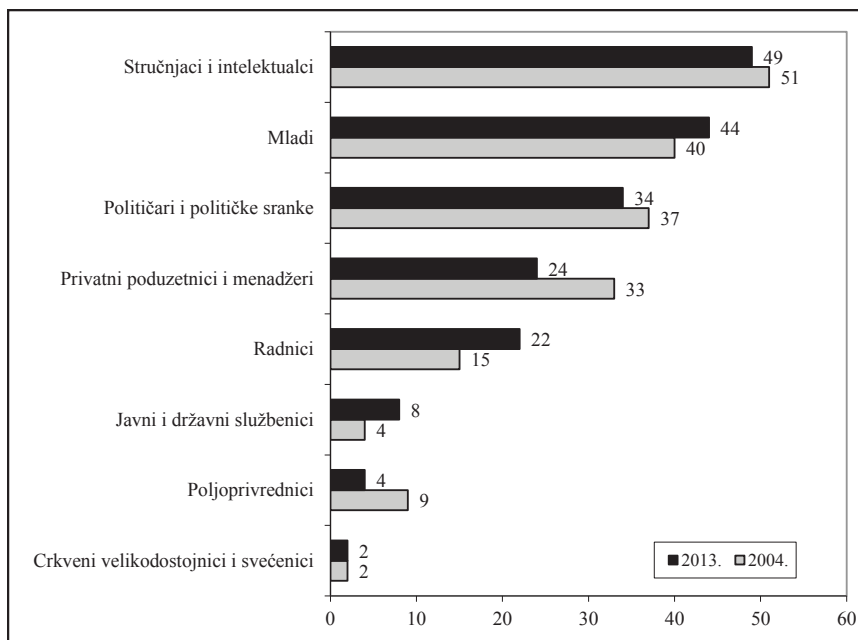
Rang	1999.	%	2004.	%	2013.	%
1.	Nezaposlenost	65	Nizak životni standard	41	Nezaposlenost	50
2.	Narkomanija	54	Nedostatak životne perspektive	40	Važnost "veza", a ne sposobnosti i stručnosti	32
3.	Gospodarsko-socijalno stanje u zemlji	38	Nezaposlenost	39	Nedostatak životne perspektive	31
4.	Alkoholizam	31	Važnost "veza", a ne sposobnosti i stručnosti	27	Nizak životni standard	29
5.	Neprihvatljivo ponašanje mladih	15	Prevelika okupiranost zabavom i potrošnjom	17	Prevelika okupiranost zabavom i potrošnjom	22

Nezaposlenost se trajno nalazi i među najvećim problemima mladih iako njezino isticanje varira, više po učestalosti odabira nego po rangu. Problemu nezaposlenosti se od 2004. godine pridružuju tri nova problema mladih: nedostatak životne perspektive, nizak životni standard i važnost "veza", a ne sposobnosti i stručnosti. Potonji problem je u očima mladih desetak godina kasnije postao još izraženiji, dok su nezadovoljavajući životni standard i perspektive nešto rjeđe isticali. Samokritika vlastite generacije kao one koja je zaokupljena zabavom i potrošnjom pokazuje kako je među mladima permanentno prisutno i nezadovoljstvo vršnjacima zbog različitih oblika neprihvatljiva ponašanja. No većina apostrofiranih generacijskih problema izvorište ima izvan mladih i njihovih nepoželjnih obrazaca ponašanja.

Kada se najveći problemi hrvatskog društva i mladih promatraju integralno može se pretpostaviti da mladi suvremeno hrvatsko društvo doživljavaju kao nedovoljno razvijeno i perspektivno te opterećeno pojavama koje usporavaju ili blokiraju poželjnu socijalnu integraciju pojedinaca i grupa. Sumoran konkretniji opis situacije bio bi sljedeći: visoka nezaposlenost pogađa sve skupine radnoaktivnog stanovništva što dodatno otežava zapošljavanje mladih; zapošljavanje (posebice na sigurnijim i bolje plaćenim poslovima) sve više ovisi o nepotizmu i koruptivnim oblicima ponašanja; dobiveni posao je prečesto slabo plaćen jer se ne cijene stručnost i zalaganje radnika; rezultat nedovolj-

nog financijskog vrednovanja rada je nizak životni standard koji ne osigurava željenu kvalitetu života; sve to usporava socioekonomsko osamostaljivanje mladih i njihovu ukupnu društvenu integraciju, a takva konstelacija društvenih i generacijskih problema potencira osjećaj neizvjesnosti i sužavanja životnih perspektiva.⁶

Grafikon 1: Komparativni prikaz percepcije aktera koji najviše mogu pridonijeti rješavanju problema hrvatskog društva (%)

Rješavanje navedenih problema nije i ne može biti ni lako ni brzo, a svakako se mora temeljiti na odgovarajućim društvenim intervencijama koje trebaju inicirati i realizirati određeni društveni akteri. Koje aktere mladi vide kao one koji bi najviše mogli učiniti da Hrvatska

⁶ Sudeći po rezultatima istraživanja iz 2004. godine s mladima se u potpunosti slažu i stariji ispitanici jer su identične probleme svrstali na vrh ljestvice i najvećih problema hrvatskog društva (Ilišin, 2005: 100) i najvećih problema mladih (Ilišin, 2007: 59). Takva međugeneracijska konvergencija stavova svjedoči kako je doživljaj društvene zbilje ponajprije plod iskustva zajedničkog života na istom prostoru i sociopovijesnom razdoblju, a dodatno pokazuje kako je percepcija mladih realistična unatoč nedostatku neposrednog iskustva povezanog s nekim presudnim društvenim događajima.

prevlada postojeće teškoće prikazano je u grafikonu 1, a koga smatraju najodgovornijim za rješavanje problema mladih u grafikonu 2. U oba slučaja podaci su prikupljeni u istraživanjima iz 2004. i 2013. godine, a ispitanici su se mogli odlučiti za najviše dva odgovora.

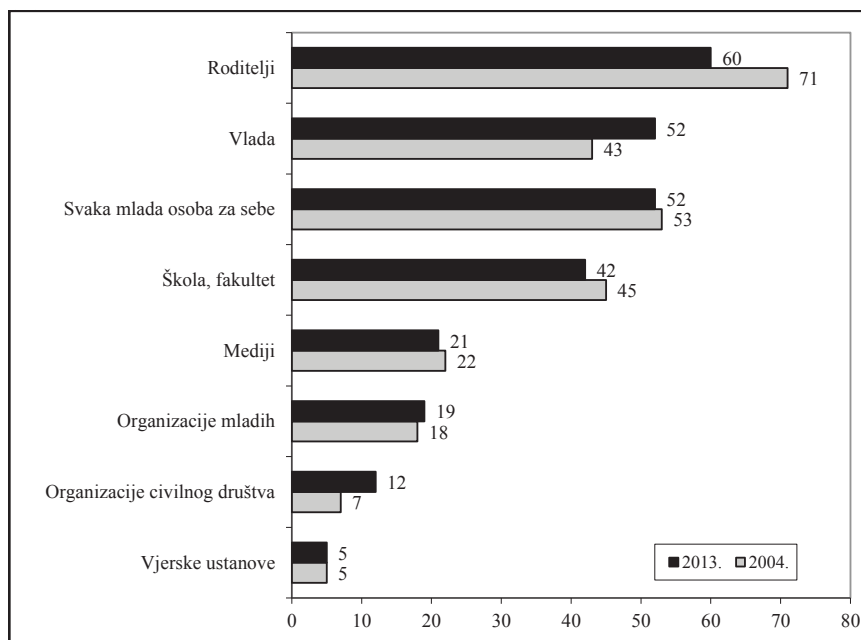
Prema mišljenju ispitanika, boljitku hrvatskoga društva najviše bi mogli pridonijeti stručnjaci i intelektualci te sami mladi, a potom političari i političke stranke te poduzetnici i menadžeri. Čini se da su u procjenjivanju pomiješana dva pristupa ispitanika: kako bi moglo biti u idealnoj situaciji i kako je to zadano realnim odnosima moći. Naime, aktivna uključenost mladih u društveni i politički život je minimalna i očito je da ispitanici drže kako bi za društvo bilo bolje da se više (is) koriste zanemareni generacijski potencijali. Slično je i s potencijalnim društvenim utjecajem stručnjaka i intelektualaca kojeg se stalno zaziva, ali se njihova znanja ignoriraju kada nisu na liniji vladajuće političke volje. Pritom valja priznati da se donositelji odluka uglavnom pozivaju na mišljenja stručnjaka no pritom je pravo pitanje kojoj se skupini eksperata priklanjaju u situacijama kada stručna mišljenja nisu unisona, a što je vrlo česta pojava. Sklonost mladih realnom sagledavanju situacije vidljiva je iz pozicije političara i političkih stranaka na koje uporno računa oko trećine mladih premda je riječ o akterima koji uživaju njihovo sve manje povjerenje.⁷ Indikativno je također kako je u desetak godina među mladima ponešto oslabila vjera u političke aktere, a osobito u privatne poduzetnike i menadžere, a porasla u radnike, javne službenike i vlastitu generaciju.⁸ I dok je gubitak vjere u poduzetnike bar donekle objašnjiv višegodišnjom gospodarskom krizom za što

⁷ Komparativna analiza (ne)povjerenja u društvene i političke institucije pokazala je kako se od 2004. do 2013. godine među mladima povjerenje i u Vladu i u Hrvatski sabor smanjilo s cca 21% na 7%, a u političke stranke s 9% na simboličnih 5% (Ilišin, 2015: 24). S druge strane, ustanovljeno je da su stariji 2004. godine nešto više vjerovali političkim institucijama: Hrvatskom saboru njih 30%, Vladi 27% i političkim strankama 11% (Ilišin, 2005: 84). Ove razlike su očekivane jer je veće povjerenje u političke institucije među starijima nego među mladima već desetljećima prisutan trend u istraživanjima političke kulture građana i u Hrvatskoj i u svijetu.

⁸ U identificiranju aktera koji mogu pridonijeti rješavanju problema hrvatskog društva 2004. godine su ustanovljene zanimljive međugeneracijske razlike jer su stariji manje nego mladi polagali nade u same mlade (28%) i poduzetnike (27%), a više (57%) u stručnjake i intelektualce (Ilišin, 2005: 111).

se krivnja često pripisuje ponašanju poduzetnika i menadžera, puno teže je protumačiti porast vjere u radnike čiji je utjecaj u današnjoj konstelaciji odnosa rada i kapitala minoran.

Grafikon 2: Komparativni prikaz percepcije aktera odgovornih za rješavanje problema mladih (%)

Rang-ljestvica najodgovornijih aktera za rješavanje problema mladih pokazuje da su roditelji ti od kojih uvjerljiva većina mladih očekuje odgovarajući doprinos. Svaki drugi ispitanik tu odgovornost pripisuje i sebi i Vladi, a tek nešto rjeđe obrazovnim institucijama. Ti podaci nedvojbeno ukazuju na to kako se mladi kontinuirano i ponajviše uzdaju u obiteljske i individualne resurse.⁹ Pritom je indikativno da se tijekom

⁹ Slično viđenje imali su i stariji 2004. godine, s tim da su još više naglašavali odgovornost roditelja (77%), a manje samih mladih (47%) i njihovih organizacija (12%) (Ilišin, 2007: 65). Takve razlike, zajedno s onima ustanovljenima u percepciji aktera koji mogu pridonijeti rješavanju problema u hrvatskom društvu, upućuju na postojanje stanovitog međugeneracijskog nepovjerenja s čime je povezan paternalistički odnos prema mladoj generaciji za koji je karakteristično poimanje mladih kao nedostatno zrelih i osposobljenih za samostalno rješavanje vlastitih problema.

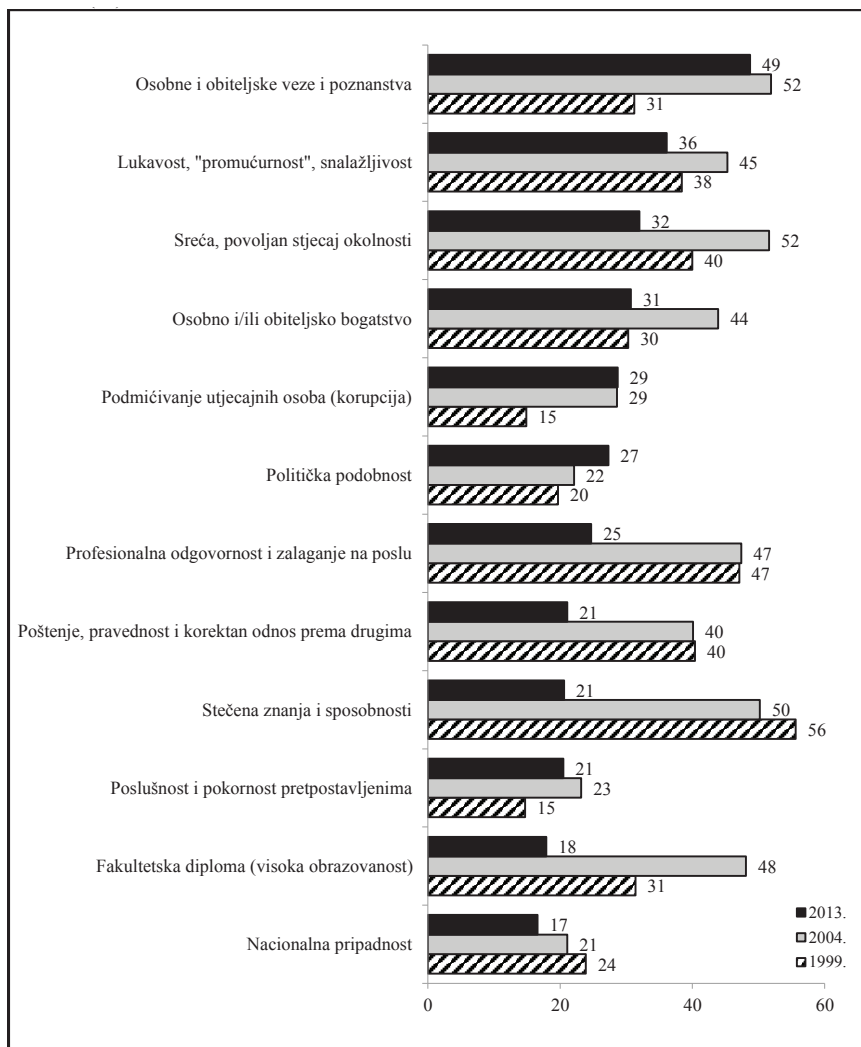
desetak godina primjetno smanjilo apostrofiranje odgovornosti roditelja što je zacijelo uvjetovano uvidom mladih da su roditeljski resursi poprilično iscrpljeni dugogodišnjom krizom i naporima održavanja postignute kvalitete života te obitelj više ne uspijeva akumulirati “viškove” koji bi trebali biti iskorišteni za osiguranje boljih startnih pozicija pri socioekonomskom osamostaljivanju potomaka. Istodobno je snažno porasla percepcija odgovornosti Vlade što sugerira kako su mladi osvijestili nužnost donošenja odgovarajućih društvenih mjera i instrumenata koji će pomoći u ostvarenju osobnih i generacijskih interesa i potencijala. Ujedno nije iznenađenje kako veliki broj mladih očekuje da ih obrazovne ustanove što bolje pripreme za ulazak u svijet rada i odraslih, tim prije jer je taj aspekt jedna od glavnih tema u kritici postojećeg obrazovnog sustava. Ukratko rečeno, mladi prilikom rješavanja vlastitih problema prepoznaju i individualnu i društvenu odgovornost, odnosno potrebu međudjelovanja privatnih inicijativa i društvenih institucija i aktera.

3. Percepcija faktora društvenog uspjeha i budućnosti

Prethodna analiza percepcije najvećih društvenih i generacijskih problema omogućuje da se oni promatraju kao prepreke za optimalnu društvenu integraciju mladih za koju se pak pretpostavlja da se najvećim dijelom može izjednačiti s uspjehom u društvu. Premda mladi nisu izravno upitani što smatraju društvenim uspjehom iz njihovih vrijednosti prethodno je već rekonstruirano kako vjerojatno za najveći broj mladih društveni uspjeh znači slobodu u izboru načina života, solidan materijalni standard, harmoničan obiteljski život uz razvijene prijateljske relacije te postizanje zadovoljavajuće profesionalne karijere. Ostvarenje tih ciljeva ovisi o mnogo čemu, a u ovom ispitivanju naglasak je stavljen na elemente koji se ponajprije tiču zapošljavanja i profesionalnog napredovanja jer se polazi od toga da je socioekonomsko osamostaljivanje ishodišna točka za optimalnu društvenu integraciju mladih.¹⁰ U grafikonu 3 prikazana je hijerarhija okolnosti koje mladi

¹⁰ U istraživanju mladih iz 2012. godine ustanovljeno je da se za većina njih (75-80%) profesionalne aspiracije koncentriraju oko ciljeva zapošljavanja na stalnom i sigurnom poslu koji im osigurava egzistenciju, a tek potom slijede druga očekivanja povezana

Grafikon 3: Komparativni prikaz percepcije okolnosti jako važnih za uspjeh u hrvatskom društvu (%)

s različitim oblicima profesionalnog usavršavanja (Ilišin i dr., 2013: 55). Te skupine profesionalnih aspiracija odgovaraju ekstrinzičnim i intrinzičnim radnim vrijednostima pri čemu su istraživanja pokazala kako važnost ekstrinzičnih radnih vrijednosti raste ulaskom mladih na tržište rada i nastavlja rasti paralelno sa životnom dobi (Jin, Rounds, 2012) te u uvjetima visoke nezaposlenosti i prekarijata (Krahn, Galambos, 2014). Ovdje je zanimljiva i informacija kako 80% mladih smatra da je danas u modi imati ka-

smatraju jako važnim (što je najviši stupanj na ljestvici od pet stupnjeva) za uspjeh u hrvatskom društvu te promjene koje su u tom pogledu nastupile tijekom petnaestak godina.

U pogledu percepcije faktora uspjeha u hrvatskom društvu, za razliku od ranije analiziranih pokazatelja, registrirane su znatne oscilacije u distribuciji odgovora što je ponajprije utjecalo na rangiranje promatranih okolnosti. Koncentriramo li se na podatke iz posljednjeg istraživanja uočljivo je da gotovo sve promatrane okolnosti mladi rjeđe ističu kao jako važne nego što su to činili u dva ranija istraživanja. Rezultat toga je da više nijedna pojava ne dobiva većinsku potporu, što bi moglo značiti da se među mladima javlja pluralistički pristup, odnosno osvještavanje potrebe za kombinacijom većeg broja potencijalnih faktora uspjeha kako bi se postigao željeni ishod. Ipak, unutar recentnih pokazatelja izdvaja se podatak kako gotovo svaki drugi ispitanik jako važnim smatra osobne i obiteljske veze i poznanstva, a posebice to da prvih šest mjesta na ljestvici zauzimaju okolnosti koje uglavnom nisu povezane s kvalitetama pojedinca. Iz dobivenih rezultata, naime, proizlazi da je za uspjeh u hrvatskom društvu znatno važnije imati dobre veze i poznanstva, biti snalažljiv i promućuran, iskoristiti povoljan stjecaj određenih okolnosti, raspolagati osobnim ili obiteljskim bogatstvom, podmititi one koji odlučuju i pritom biti na "pravoj" političkoj strani nego steći akademsko obrazovanje, posjedovati respektabilna znanja i vještine, korektno i pošteno se odnositi prema drugim ljudima, biti pravedan te profesionalno odgovoran i radišan. Kako su potonje okolnosti u ranija dva istraživanja bile među najvažnijim faktorima društvenog uspjeha postavlja se pitanje što se u hrvatskom društvu dogodilo od 2004. do 2013. godine da te okolnosti toliko izgube na važnosti. Moguće je pretpostaviti kako je u tom razdoblju velikom dijelu mladih postalo bjelodano da tranzicijski

rijeru (uz jednako istican dobar izgled) te završiti fakultet (77%) i biti neovisan (74%) (Ilišin i dr., 2013: 77). Te tendencije upućuju na pretpostavku da se znatan dio mladih uz traganje za poslom od kojega će moći živjeti nalazi pod pritiskom da trebaju profesionalno napredovati čime ujedno i povećavaju šanse da zadrže posao u nesigurnim vremenima. Stoga ne čudi da gotovo trećina zaposlene mladeži dnevno radi prosječno nekoliko sati više od zakonski propisanih 8 sati (Ilišin i dr., 2013: 62).

razvoj u Hrvatskoj nije tekao u smjeru stvaranja većih šansi za uspjeh pojedinaca i grupa u regularnom natjecanju ni boljeg vrednovanja individualnih postignuća i potencijala pri čemu je ulazak u višegodišnje razdoblje gospodarske krize dodatno suzio mogućnosti za pristup sve ograničenijim društvenim resursima.¹¹

U takvom je kontekstu indikativno da je politička podobnost jedini faktor uspjeha čija je važnost kontinuirano rasla unatoč nominalnom višestranačju (što načelno smanjuje mogućnosti kadrovskih zloupotreba vladajućih političkih grupacija) i prigodnim zahtjevima za depolitizacijom, osobito kada je riječ o kadrovskim postavljanjima na stručna radna mjesta. Izgleda kako mladi ne vjeruju verbalnim zaklinjanjima u transparentnost i uvažavanje stručnosti što ostaje puka floskula u srazu s uspostavljenom klijentelističkom praksom kojom se nerijetko demonstriralo kako dobivanje bilo kakvog posla u javnim službama zahtijeva potporu vladajuće političke nomenklature. Dobivena tendencija u svakom slučaju sugerira kako je, po sudu nezanemarivog broja mladih, politička podobnost postala jedan od važnijih instrumenata egzistencijalnog zbrinjavanja i socijalnog napredovanja što dio njih, koji se osjećaju blokiranim u ostvarivanju svojih potreba i aspiracija, može stimulirati za formalni stranački angažman.¹² Uz politički podobnost čija je percipirana važnost permanentno rasla ističe se i podmićivanje utjecajnih osoba (korupcija) što je jedina okolnost čija je važnost po sudu mladih ostala nepromijenjena od 2004. godine kada je već bila znatno porasla u usporedbi s 1999. godinom. To znači da na promjenu

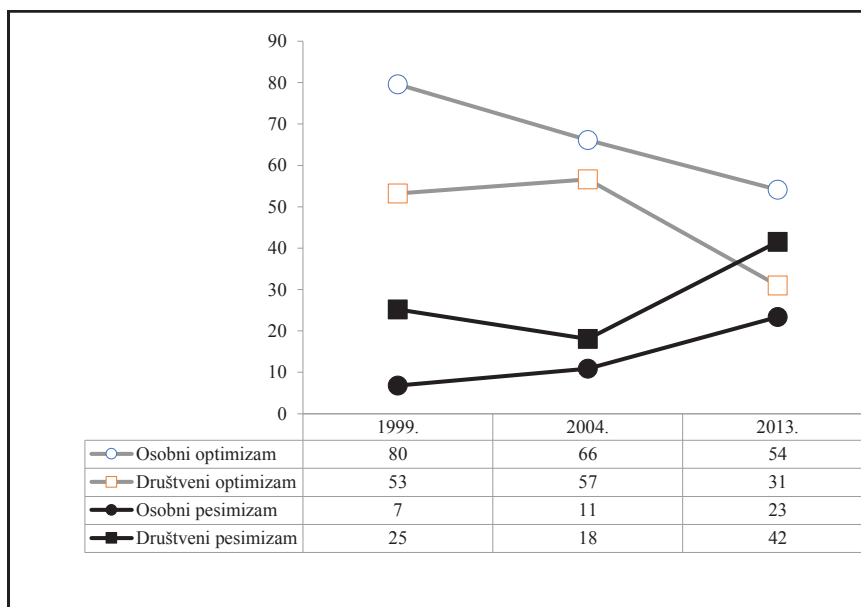
¹¹ Također je logično pretpostaviti da su se tendencijski slične promjene dogodile i u percepciji ostalih građana jer mladi i stariji dijele zajednička iskustva stečena u istom društvu i vremenu. Naime, 2004. godine mladi i stariji su podjednako vrednovali važnost ispitivanih faktora za uspjeh u hrvatskom društvu, a određene razlike pokazale su se u tome što su stariji još više isticali važnost političke podobnosti (33%), a zatim poslušnosti i pokornosti pretpostavljenima (30%), stjecanja fakultetske diplome (54%) te poštenja, pravednosti i korektnog odnosa prema drugima (45%) (Ilišin, Radin, 2007: 328). Te razlike upućuju na utjecaj iskustava neposredno stečenih u radnim sredinama za što su stariji imali više prilike od mladih.

¹² Na to simptomatično upućuje nalaz iz 2013. godine kada je, unatoč tomu što je samo 5% mladih vjerovalo političkim strankama, istodobno njih 11% bilo učlanjeno u neku političku stranku. To je dvostruko više nego što je registrirano u ranijim istraživanjima mladih u tranzicijskom razdoblju (Ilišin, 2015: 37).

percepcije mladih nisu utjecala ni pravosudna procesuiranja optuženika za korupciju (vjerojatno zato što su vrlo rijetko inkriminacije dokazane, a vinovnici osuđeni) ni povremeni ritualni oficijelni govor o nultoj stopi tolerancije na korupciju.

Ustanovljenu percepciju okolnosti koje su važne za uspjeh u hrvatskom društvu logično je povezati s viđenjem osobne i društvene budućnosti. Iz grafikona 4 je vidljivo da su osobni i društveni optimizam/pesimizam relativno nestabilni pokazatelji zbog čega se može pretpostaviti da su podložni različitim utjecajima iz društvene okoline.

Grafikon 4: Komparativni prikaz percepcije osobne i društvene budućnosti (%)*

* Distribuciju odgovora do 100% čine neutralni stavovi koji nisu uvršteni u grafički prikaz.

Osobito je uočljivo stalno opadanje optimizma (procjena da će budućnost biti mnogo ili nešto bolja od sadašnjosti) i rast pesimizma (procjena da će budućnost biti mnogo ili nešto gora od sadašnjosti) u pogledu vlastite budućnosti, dok društveni optimizam i pesimizam

vjerojatno variraju u skladu sa situacijom u hrvatskom društvu, pa i šire. Konkretno, od 2004. do 2013. godine dogodio se drastičan porast očekivanja kako će budućnost hrvatskog društva biti gora od sadašnjosti i slabljenje nade da će biti bolja. Takve tendencije su očekivane i ujedno svjedoče kako su mladi svjesni društvene stvarnosti i dubine ekonomskih i socijalnih problema s kojima se od 2008. godine suočavaju Hrvatska i većina europskih zemalja. U isto vrijeme taj trend je u suglasju s mišljenjem mladih kako je jedan od najvećih problema njihove generacije nedostatak životne perspektive. Uz to, intrigantno je da mladi postojano ostaju veći optimisti kada je u pitanju osobna perspektiva nego kad je riječ o društvu u cjelini¹³. To je svakako jedan od indikatora njihova pouzdanja u vlastite resurse (uključujući i obiteljske) koji bi im trebali omogućiti bolju budućnost i onda kada društvene okolnosti nisu povoljne.

4. Zaključne napomene

Polazište ove analize je spoznaja kako se svaka generacija mladih suočava s izazovom optimalne integracije u društvo u kojem žive, a ta se integracija promatra kao uspjeh u društvu. Stoga su u istraživačkom fokusu mladi i njihova percepcija faktora važnih za uspjeh pojedinca u suvremenom hrvatskom društvu te promjene koje su se u tom pogledu zbivale posljednjih 15-ak godina. Razmatranje faktora uspjeha smješteno je u širi kontekst vrijednosti mladih i njihove percepcije nekih aspekata društvene realnosti zajedno s promjenama koje su se dogodile na tom planu. Za usporedbu se koriste rezultati istraživanja provedenih 1999., 2004. i 2013. godine na uzorcima mladih iz cijele Hrvatske.

¹³ Istraživanje iz 2004. godine ukazalo je na znakovite razlike između mladih i starijih u viđenju osobne i društvene budućnosti (Ilišin, 2011: 114). Najzanimljivije je da su mladi znatno više optimistični i rjeđe pesimistični u pogledu osobne budućnosti nego stariji, dok su u viđenju društvene budućnosti suglasni. Na osnovi toga se može ustvrditi kako činjenica da su mladi na početku zrelog životnog puta rezultira njihovim većim očekivanjima i nadanjima, dok stariji imaju više iskustva u koje je ugrađena i povijest odustajanja od nekih aspiracija iz mladosti kao i spoznaja kako pred sobom imaju manje vremena, energije i zdravlja da bi se mogli nadati budućim poboljšanjima na individualnom planu.

Longitudinalno praćenje vrijednosti mladih potvrdilo je stabilnost njihova vrijednosnog sustava čiji vrh trajno zauzimaju vrijednosti privatnosti, samosvojnosti, materijalnog položaja i profesionalnog uspjeha. Pretpostavljeno je da tim vrijednostima odgovaraju životni ciljevi čije ostvarenje predstavlja glavne elemente društvenog uspjeha mladih. Kao najveći problem hrvatskog društva permanentno je percipirana nezaposlenost uz porast isticanja mita i korupcije, a kao aktere rješavanja društvenih problema mladi najviše ističu stručnjake i intelektualce, vlastitu generaciju te političare i političke stranke. Nezaposlenost se trajno percipira i kao najveći problem mlade generacije čemu se u novije vrijeme pridružilo često navođenje važnosti „veza”, a ne sposobnosti i stručnosti te nedostatak životne perspektive i nizak životni standard. Za rješavanje generacijskih problema mladi najviše odgovornosti adresiraju na roditelje, same sebe, Vladu i obrazovni sustav.

Unutar naznačenog vrijednosnog i društvenog okvira zbivale su se indikativne promjene u percepciji okolnosti važnih za uspjeh u hrvatskom društvu. Sažeto rečeno, dok su krajem 1990-ih na vrhu ljestvice faktora društvenog uspjeha bila stečena znanja i sposobnosti, profesionalna odgovornost i zalaganje na radu, poštenje, pravednost i korektan odnos prema drugima te povoljan stjecaj okolnosti, 2013. godine na prva četiri mjesta, uz povoljan stjecaj okolnosti, izbile su osobne i obiteljske veze i poznanstva, lukavost, promućurnost i „snalažljivost” te osobno i obiteljsko bogatstvo. Indikativno je kako od općeg trenda pada isticanja velike važnosti svih promatranih okolnosti odudaraju politička podobnost, za koju je zabilježen kontinuirani rast isticanja važnosti, te podmićivanje utjecajnih osoba (korupcija) koje je ostalo na razini dosegnutoj još 2004. godine. Potonji uvidi su osobito indikativni kada se promatraju u kontekstu normativno demokratskog i višestranačkog sustava u kojem se vodi bitka protiv korupcije, a realno dominacije partitokracije i pripadajućeg klijentelističkog obrasca ponašanja te nedjelotvornosti pravosudnih institucija u sankcioniranju koruptivnih (ne)djela.

Sve navedeno provocira i djelomice daje odgovore na pitanje što je u očima mladih pridonijelo dezavuiranju važnosti osobnih kompetencija, sposobnosti i vještina uz istodobno jačanje važnosti nepotizma i pona-

šanja koja balansiraju na rubu zakona, uključujući i korupciju. Može se pretpostaviti da su ustanovljene tendencije uvjetovane dosadašnjim načinom funkcioniranja društvenih institucija i aktera te kriznim procesima u kojima mnogi potrebni resursi postaju nedostupniji a aspiracije teže ostvarive pa u zaoštrenoj konkurenciji na cijeni dobivaju dobra umreženost i promućurnost, a gube izvrsnost i trud. Rezultat svega toga je da mnogi mladi smatraju kako su meritokratski mehanizmi socijalne promocije diskreditirani jer nepotizam, klijentelizam, korupcija i izvrđavanje zakonskih normi puno više jamče uspjeh u društvu nego pouzdanje u vlastita znanja, vještine i sposobnosti, odgovorno i stručno obavljanje posla te pravedno, pošteno i korektno ponašanje. To svakako pridonosi širenju osjećaja besperspektivnosti među mladima na što upućuju i promjene u njihovu viđenju osobne i društvene budućnosti koje pokazuju kako se smanjio osjećaj optimizma i porastao osjećaj pesimizma, posebice u pogledu budućnosti društva. Otuda je logično očekivati kako takvi trendovi mogu generirati daljnje urušavanje povjerenja mladih u društvene institucije i aktere. A to izaziva bojazan kako će u potrazi za sve neizvjesnijom boljom budućnošću mladi biti prisiljeni sve više se oslanjati na one individualne resurse i strategije koje će ih nastaviti udaljavati od meritokratskih načela društvenog uspjeha.

Literatura

- Cavalli, A.; Galland, O. (1995): *Youth in Europe*. London: Pinter.
- Cote, J. E. (2002): The role of identity capital in the transition to adulthood: the individualization thesis examined. *Journal of Youth Studies*, 5(2): 117-134.
- Cote, J.; Bynner, J. M. (2008): Changes in the transition to adulthood in the UK and Canada: the role of structure and agency in emerging adulthood. *Journal of Youth Studies*, 11(3): 251-268.
- Du Bois-Reymond, M. (1998): 'I don't want to commit myself yet': Young people's life concepts. *Journal of Youth Studies*, 1(1): 63-79.
- Flere, S.; Klanjšek, R.; Lavrič, M.; Kirbiš, A.; Tavčar Krajnc, M.; Divjak, M.; Bo-roja, T.; Zagorc, B.; Naterer, A. (2014): *Slovenian Youth 2013. Living in times of disillusionment, risk and precarity*. Maribor/Zagreb: CEPYUS/Friedrich Ebert Stiftung.
- France, A. (2007). *Understanding Youth in Late Modernity*. Maidenhead: McGraw Hill Open University Press.

- Furlong, A. – ed. (2009): *Handbook of Youth and Young Adulthood. New Perspectives and Agendas*. London / New York: Routledge.
- Furlong, A.; Cartmel, F. – eds. (1997): *Young People and Social Change*. Buckingham: Open University Press.
- Gabriel, F. (2013): *Deconstructing Youth. Youth Discourses at the Limits of Sense*. London: Palgrave Macmillan.
- Giroux, H. A. (2009): *Youth in a Suspect Society: Democracy or Disposability?* New York: Palgrave Macmillan.
- Heath, S.; Walker, C. (2012): *Innovations in Youth Research*. London: Palgrave Macmillan.
- Hurrelmann, K.; Weichert, M. – eds. (2015): *Lost in Democratic Transition? Political Challenges and Perspectives for Young People in South East Europe*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung Regional Dialogue SEE.
- Ilišin, V. (2005): Političke vrijednosti, stavovi i participacija mladih: kontinuitet i promjene, u Ilišin, V. (ur.): *Mladi Hrvatske i europska integracija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 65-139.
- Ilišin, V. (2007): Društveni status, problemi i budućnost mladih, u: Ilišin, V.; Radin, F. (ur.): *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 39-83.
- Ilišin, V. (2011): Vrijednosti mladih u Hrvatskoj. *Politička misao*, 48(3): 82-122.
- Ilišin, V. (2015): Paradoksi demokratskog potencijala suvremene generacije mladih, u: Ilišin, V.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (ur.): *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu/Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 15-45.
- Ilišin, V.; Bouillet, D.; Gvozdanović, A.; Potočnik, D. (2013): *Mladi u vremenu krize / Youth in the Time of Crisis*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu/Friedrich Ebert Stiftung.
- Ilišin, V.; Gvozdanović, A. (2016): Struktura i dinamika vrijednosti mladih u Hrvatskoj, u: Sekulić, D. (ur.): *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 169-197.
- Ilišin, V.; Radin, F. ur. (2002): *Mladi uoči trećeg milenija*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Ilišin, V.; Radin, F. ur. (2007): *Mladi: problem ili resurs*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Ingelhart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Jin, J.; Rounds, J. (2012). Stability and change in work values: A meta-analysis of longitudinal studies. *Journal of Vocational Behavior*, 80: 326-339.
- Kipke, M. – ed. (1999): *Risks and opportunities: Synthesis of studies on adolescence*. Washington DC: National Academy Press.
- Kovatcheva, S. (2001): Flexibilisation of youth transition in Central and Eastern Europe. *Young* 9(1): 41-60.
- Krahn, H. J.; Galambos, N. L. (2014): Work values and beliefs of 'Generation X' and 'Generation Y'. *Journal of Youth Studies*, 17(1): 92-112.

- Lavrič, M. – ed. (2011): *Youth 2010. The social profile of young people in Slovenia*. Ljubljana / Maribor: Ministry of Education and Sports / Aristej.
- Miles, S. (2000): *Youth Lifestyles in a Changing World*. Buckingham: Open University Press.
- Mortimer, R.; Larson, R. – eds. (2002): *The changing adolescent experience: societal trends and the transition to adulthood*. New York: Cambridge University Press.
- Rasl, B. (1982): *Osvajanje sreće*. Subotica / Beograd: Minerva.
- Ritzer, G. (2004): *Handbook of Social Problems: A Comparative International Perspective*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Roberts, K. (2003): Change and continuity in youth transitions in Eastern Europe: Lessons for Western sociology. *The Sociological Review*, 51(4): 484-499.
- Roche, J.; Tucker, S. – eds. (1997): *Youth in Society: Contemporary Theory, Policy and Practice*. London: Sage Publications.
- Ruddick, S. (2003): The Politics of Aging: Globalization and Restructuring of Youth and Childhood. *Antipode*, 35(2): 335-364.
- Tomanović, S.; Stanojević, D. (2015): *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung / SeConS.
- Tomanović, S.; Stanojević, D.; Jarić, I.; Mojić, D.; Dragišić Labaš, S.; Ljubičić, M.; Živadinović, I. (2012): *Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa / Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Tomusk, V. (2000): Reproduction of the “state nobility” in East Europe: past patterns and new practices. *British Journal of Sociology and Education*, 21(3): 269-282.
- Ule, M. (1988): *Mladina in ideologija*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Ule, M.; Rener, T.; Mencin Čeplak, M.; Tivadar, B. (2000): *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana: Urad Republike Slovenije za mladino / Šentilj: Založba Aristej.
- Walther, A. (2006): Regimes of Youth Transitions. Choice, flexibility and security in young people’s experiences across different European contexts. *Young*, 14(2): 119-141.
- Wallace, C.; Kovatcheva, S. (1998): *The Construction and deconstruction of youth in East and West Europe*. Chippenham: Rowe.
- Wyn, J. (2011): The sociology of Youth. A reflection on its the field and future directions. *Youth Studies Australia*, 30(3): 34-39.
- Wyn, J.; Dwyer, P. (1999): New directions in research on youth in transition. *Journal of Youth Studies*, 2(1): 5-21.
- Wyn, J.; White, R. (1997): *Rethinking Youth*. London: Sage.
- Žiga, J.; Turčilo, L.; Osmić, A.; Bašić, S.; Džananović Miraščija, N.; Kapidžić, D.; Brkić Šmigoc, J. (2015): *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.